

Борис Черкас

Улус Манкерман: спроба реконструкції

В статті робиться спроба реконструкції області-тумена Золотої Орди, яка розташовувалася на місці Переяславського князівства. Досліджується історія улуса, визначаються його кордони.

Ключові слова: Золота Орда, улус, тумен.

В статье делается попытка реконструкции области-тумена Золотой Орды, которая располагалась на месте Переяславского княжества. Исследуется история улуса, определяются его границы.

Ключевые слова: Золотая Орда, улус, тумен.

The attempt of reconstruction of oblasti-tumena of Gold Horde which was disposed in place of Pereyaslavskogo principality is done in the article. History of ulusa is probed, his scopes are determined.

Keywords: Gold Horde, ulus, tumen.

Оblasний устрій Золотої Орди до цього часу викликає більше питань, ніж відповідей. Головною проблемою для розв'язання цих питань залишається брак джерел. Відповідно дослідникам доводиться широко застосовувати аналіз і реконструкції. В цій роботі ми спробували довести існування одного з ординських улусів* на Лівобережній Україні. В історіографії, як відчизняній¹, так і російській², вже були висунуті гіпотези щодо областей на території сучасної України східніше Дніпра. Не торкаючись їх розгляду, ми обмежимося лише викладом власного бачення проблеми.

В описі походу Тамерлана по території Золотої Орди Низам-ад-дін Шамі і Шереф-ад-дін Йезді згадують область Манкерман³. З логіки викладу виходить, що назва і територія стосуються Лівобережжя Київщини. Те, що тут мова йде про улус біля відповідного міста, видно і з того, що в такому ж ключі згадується і Увек (після погрому якого Тамерлан і рушив на Манкерман). Отже, саме на території Київської землі існував найпівнічніший улус (мається на увазі область із значною кількістю кочового населення, адже та ж Чернігово-Сіверщина в очах ординців була улусом держави) на Лівобережній Україні. Це було законним з огляду на характер розташування улусів кочовиків — їм надавалися

* Мова йде про Адміністративно-територіальну одиницю держави.

території з достатньою кількістю пасовиськ⁴. Відповідно на їхніх землях і розташовувалися нові господарі. На жаль, інформації щодо історії даної області дуже мало.

Перші згадки про ординців, як постійних мешканців, містяться в літописній оповіді про поїздку Данила до Бату: «Прийшов до Переяслава і зустрів татар»⁵. З контексту не зрозуміло, чи перебували монголи у місті, чи розташовувалися поряд. Це можна пояснити лише тим, що землі колишніх торків отримали нове кочове населення. Через півстоліття, під час громадянської війни в Золотій Орді на переломі XIII–XIV ст. Лівобережна Україна опинилася в центрі протистояння. Тому еміри з цих теренів підтримували то одну, то іншу протиборствующі сторони⁶. Під час Великої Замятні (1359–1380) Манкерманський улус мав на правах кондомініума потрапити під вплив ВКЛ. За Тамерланового погрому (1395–1396) область Манкерман зазнала руйнування. За час діяльності Вітовта землі улусу були остаточно інкорпоровані до складу Київського князівства і поступово перетворені на звичайні феодалні володіння як руської, так і татарської знаті. Останні згадки щодо наявності тут якоїсь адміністративної окремішності, за Оленою Русіною, стосуються 30–40-х років XV ст.⁷

Пасовиська торків, як нами вже зазначалося вище, мали становити основу улусу. Згідно з дослідженнями Светлани Плетнєвої, вони знаходилися по правому берегу Сули, в її середній течії, а також і в районі міст Всеволож, Уненеж (Унеж), Бахмач, Беловеж⁸. Пасовиська були настільки багатими, що вся орда Ших-Ахмата змогла протриматися на них влітку-восени 1500 р. Те, що саме тут слід шукати основу улусу, засвідчують і нумізматичні знахідки. Так, К. Хромов, дослідивши київські монети, які наслідували золотоординські дірхеми, локалізував їх територією: Дніпро, Псьол, верхня Ворскла, Остер, лівобережжя Сейму неподалік Путивля⁹. Археологічні розкопки Ніжина¹⁰, селищ неподалік Батурина¹¹, Ожерицького поселення показують, що вздовж річок Остер, Десна, Сейм залишалися осілі поселення. В той же час південніше має місце спад осілої активності.

В цьому контексті є досить цікавою ідея Едуарда Кульпіна-Губайдуліна щодо повідомлення про зникнення лісів на Лівобережжі. Дослідник висловив припущення, що це могло статися внаслідок активного відгонного скотарства-вівчарства¹². Таким чином, маємо кочовий анклав, окреслений на півночі річками Остер — Десна — Сейм. Хоча улус у персидських авторів і названий Манкерманом, проте ніяких згадок про атаку військами Тамерлана саме Києва джерела не містять. З огляду на устрій Золотої Орди, дуже сумнівною виглядає вірогідність, що саме місто входило до складу улусу. Місцевості з переважачою кількістю осілого населення, як правило, становили окремі області на чолі з своїми князями. Цю специфіку держави Джучидів гарно описав Ібн Еломарі. Згідно з ним, черкеси, руси і алани (яси) мали своїх «царів»¹³. Персидські автори називали область Манкерман тьмою. Сам статус тьми передбачав наявність чисельного населення. Відповідно, з огляду на те, що для кочового господарства потрібні значні кочові площі, улус мав бути доволі великим. Ця територіальна достатність мала ховатися на сході.

На нашу думку, пунктом, який і уособлював крайню частину області, була тьма Яголтая. В ярликах згадано «Єгалтаеву тму». А залишки городища під такою назвою існували ще в XVII ст.: «а от Ливен же до Оскола, до Еголдаева городища через Муравскую дорогу и через речку Опоньки ездю 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Осколу ездю верст с 40, а верховье осокольское у Муравской дороги»¹⁴. Федір Петрунь відносив цю частину тексту ярлика до протогафа — першого варіанта¹⁵. Отже, тьма мала існувати, принаймні, в 90-х роках XIV ст., а якщо взяти до уваги теорію Фелікса Шабульда про ярлик Мамає¹⁶, то і на початок 60-х років того ж століття. Олена Русіна довела, що цей феодал, окрім Яголтаєва городища, включав Оскол, Миролуб і Мужеч. Також дослідниця дійшла висновків про існування цього феодалного володіння ще в долитовську добу¹⁷.

Викладене вище дозволяє говорити про те, що цей улус в цілому повторював кордонами Переяславське князівство¹⁸. Припускаємо, що Чингізиди просто перетворили руське князівство в улус з прямим ординським управлінням. Тут доцільно згадати події 1239 року. Тоді місто було завойоване військом саме сина Джучи, Берке¹⁹, в той час як на Чернігів в тому ж році вже ходив представник дому тулуя Менгу²⁰. Вочевидь, під час походу на Україну 1239–1242 рр., Джучиди завойовували передусім ті землі, на яких мали розташуватися їхні кочів'я. Невипадковим є і перенесення Переяславської єпископії до столиці Улусу Джучи — фактично це сталося в рамках кочового світу. Врешті-решт нічого незвичайного в факті перетворення князівства на улус не було. Подібне мало місце і в інших частинах імперії Чингізхана. Адже монголи завойовували не пустинні терени, а заселені землі, зі своїми кордонами. Тим більше, що і сусідній Київ за Менгу-Тимура був наданий безпосередньо сину Джучи Тука-Тимуру²¹.

Після зруйнування Увека Тимур спустився на південь. В області Юлуклук-Вазуклук з'єднався з частинами, що були залишені південніше²². Дуже ймовірно, що тут мова йшла про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Увека. Якщо наше припущення вірне, то подальший шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскол. Сіверський Донець правитель Маверонахра міг перейти у ординського міста, біля сучасного Ізюму²³. З цього місця він і потрапив в улус Манкерман Бек-Ярика. Останній втік на схід, що видно з наступного сюжету про похід на Єлець. Події відбувалися влітку, коли кочовики піднімалися на північні пасовиська. Це означає, що Бек-Ярик мав перебувати в витоках Ворскли, Псла чи Сейму. Наступною здобиччю Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актаву. Останні теж рятувалися втечею, причому їх шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая²⁴. В обох випадках золотоординська аристократія не сховалася під захистом київських стін: вочевидь, Тамерлану вдалося відрізати втікачів від міста. Те, що Таш-Тимур з Актау обрали Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється географічними особливостями — Дніпро робить нижче Ворскли луку. Цілком ймовірно, що вони перебували південніше рогу і відповідно були притиснуті Тимуром до річки. Недаремно в

описі подій весь час фігурує Дніпро. Однак Таш-Тимур і Актау не могли бути вище Самари, бо тоді б вони перейшли річку в районі володінь Коріатовичів.

Таким чином кордон улусу Манкерман слід шукати від Дніпра по Ворсклі; далі між її верхньою течією і Сеймом, можливо, доходячи до Бистої Сосни.

¹ *Галенко О.* Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 136–138.

² *Селезнев Ю.В.* «А переменит бог Орду...» (Русско-ордынские отношения в конце XIV — первой трети XV вв.) — Воронеж, 2006. — С. 28.

³ Низам-ад-дин Шами // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі — СМІЗО). Извлечение из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем — М.–Л., 1941. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди. // Там же. — С. 179.

⁴ *Плетнева С.А.* Половцы. — М., 1990. — С. 73–74, 75.

⁵ Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 109.

⁶ Рукнеддин Бейбарс // СМІЗО. Извлечения из сочинений арабских, собранные В.Г. Тизенгаузенем В.Г. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 111, 113.

⁷ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 100–113.

⁸ *Плетнева С.А.* Указ. соч. — С. 73–74.

⁹ *Хромов К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Межд. научно-практ. конф. «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли», Киев, 26–27 мая 2005 г. — С. 122–130; http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_ZamkovaGora2005-conf.htm

¹⁰ *Морозов О.* Нариси з історії стародавнього Ніжина // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2006. — Вип. 1(4) — С. 38–39.

¹¹ *Ситий Ю.* Зміни в характері занять населення Нижнього Посем'я після монголо-татарської навали // Батуринська старовина. — К., 2008. — С. 34–38.

¹² *Кульпин-Губайдуллин Э.* Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. — М., 2006. — С. 81.

¹³ Ібн Еломарі // СМІЗО. — Т. 1. — С. 231.

¹⁴ Книга Большому Чертежу. — М.–Л., 1950. — С. 111.

¹⁵ *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. — 1928. — № 2.

¹⁶ *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамаю на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 100–122.

¹⁷ *Русина О.* Назв. праця. — С. 100–113.

¹⁸ Детальніше про Переяславщину див.: Корінний М.М. Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 1988. — С. 100–105; *Його ж.* Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. // Укр. іст. журн. — К., 1981. — № 7. — С. 72–82.

¹⁹ *Почекаев Р.* Батый. Хан, который не был ханом. — М., 2006. — С. 131.

²⁰ *Леп'явко С.* Коротка історія Чернігова. — К., 2009. — С. 18.

²¹ *Чху-ченг Чао.* Китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги «Синь Юань ши») // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 2. — Казань, 2009. — С. 212.

²² *Низам-ад-дин Шами.* Указ. соч. — С. 121.

²³ *Крупа Т.Н.* Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах Ізюмщини. — Вип. 2. — Ізюм, 2008. — С. 38–45.

²⁴ *Низам-ад-дин Шами.* Указ. соч. — С. 121; *Шереф-ад-дин Йезди.* Указ. соч. — С. 179.